

महात्मा गांधी यांचे आर्थिक विचार

प्राचार्य प्रा.डॉ.बी.के.माने, अर्थशास्त्र विभाग, आर्ट्स अड कॉमर्स कॉलेज, कासेगाव .

प्रस्तावना :

महात्मा गांधीजींच्या आर्थिक विचाराचे स्वरूप वास्तविक व भैतिकवादी अर्थशास्त्रापेक्षा अगदी भिन्न आहे. गांधीजींनी आर्थिक विचारात मानवता, नीतिशास्त्राला महत्व दिले आहे. त्यांचे आर्थिक विचार हे मानवी जीवनाशी समरस असे आहेत. त्यांनी अर्थशास्त्राच्या परिभाषेत अर्थशास्त्र सांगितले नाही. आर्थिक विकासापेक्षा उच्च सामाजिक आणि वैयक्तिक मूल्ये स्थापित करण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला. मात्र त्यातून आर्थिक प्रश्नांची उत्तरे नक्की मिळतात. त्यांचे अर्थशास्त्र हे नैतिक आणि सामाजिक असून त्यांच्यातून सर्व भारतीयांना मोठा संदेश मिळतो.त्यांच्या आर्थिक विचारात समता, सर्वांचेकल्याण, आर्थिक विकेंद्रीकरण, सत्य व अहिंसा, आर्थिक स्वावलंबन, शोषणरहित अर्थव्यवस्था, श्रम प्रतिष्ठा, मानवी केंद्रीत अर्थव्यवस्था, साध्य व साधन सूचितता,औद्योगिकरणास विरोध, कुटीर व लघुउद्योगाला चालना, भांडवलदारास विरोध,खादी, स्वदेशी इत्यादी तत्वाला महत्व देऊन ते कृतीत आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या या विचारांची मांडणी प्रस्तुत लेखात केली आहे.

उद्देश : १.महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचाराचा गाभा समजून घेणे.

२.महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक नीतीशास्त्राचे विविध घटकाचा अभ्यास करणे.

३.महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता अभ्यासणे.

विषय विवेचन :

महात्मा गांधीजींनी आपल्या आर्थिक विचारात किंवा त्यांच्या अर्थशास्त्रातकाही निश्चित असे सिद्धांत स्वीकारले आहेत. त्यांनी आपल्या आर्थिक विचारातहीसत्य व अहिंसा या तत्वाला अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले आहे. तसेच मानवता, संवेदनशीलता या तत्वाला आर्थिक विचारात महत्वाचे स्थान दिले. त्यांच्याआर्थिक कल्पनांना किंवा विचारांना अनेक नावाने ओळखले जाते.गांधीयनअर्थशास्त्र, ग्रामस्वराज्य, ग्रामीण अर्थशास्त्र, स्वावलंबन, मर्यादीत गरजा, साधेराहणीमान, श्रमप्रतिष्ठा, विश्वस्त संकल्पना अशा विविध संकल्पनेच्या नावानेमहात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार ओळखले जातात. महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण अर्थशास्त्रावर भर दिला होता. कारण भारत हाखेड्यांचा देश आहे. त्यामुळे जो पर्यंत ग्रामीण अर्थव्यवस्था व खेडे आर्थिक दृष्ट्यासक्षम बनणार नाहीत, तोपर्यंत भारत आर्थिक दृष्ट्या मजबूत व सक्षम बनणारनाही. त्यामुळे खेड्यातील अर्थव्यवस्थेची संघटनात्मक बांधणी करणे गरजेचे आहे,अशी त्यांची ठाम भूमिका होती.

गांधीजींचे मुख्य आर्थिक विचार :

१.औद्योगिकीकरणाला विरोध :औद्योगिक क्रांती आणि त्यामुळे निर्माण झालेल्या केंद्रीकृत अर्थव्यवस्थेला गांधीजींनी विरोध केला आहे. मोठ्या उद्योगांच्या स्थापनेसाठी, कच्चा माल आणि उत्पादित माल मोठ्या प्रमाणात विकण्यासाठी मोठ्या बाजारपेठांची आवश्यकता असते आणि कच्चा माल आणि मोठ्या बाजारपेठा शोधण्याच्या या प्रवृत्तीमुळे साम्राज्यवाद आणि वसाहतवाद जन्माला येतो, जे नैतिकतेच्या विरुद्ध आहेऔद्योगिकीकरणामुळे बेरोजगारीही वाढते, कारण यंत्र मानवी श्रमांची जागा घेतात. औद्योगिकीकरणाचा एक दोष असा आहे की केंद्रीकृत उत्पादनाच्या परिणामी, राजकीय सत्ता देखील केंद्रीकृत होते जी लोकशाही आणि मानवी स्वातंत्र्य दोघांचे शत्रू आहे. पण गांधीजी सर्व प्रकारच्या यंत्रांच्या वापराच्या पूर्णपणे विरोधात होते हे समजू नये. यंत्रांच्या वापराबाबत त्यांचे सामान्य तत्व असे होते की ज्या यंत्रांचा वापर सर्वसामान्यांच्या हितासाठी केला जातो, त्यांचा वापर योग्यच असतो. उदाहरणार्थ, ते रेल्वे, जहाजे, शिलाई मशीन आणि फिरती चाके इत्यादींचे समर्थक होते, परंतु विनाशकारी आणि मानवी शोषणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या यंत्रांचा वापर नेहमीच घृणास्पद मानला जावा असे त्यांचे मत होते.

२. कुटीर उद्योगांना आधार

गांधीजींनी औद्योगिकीकरणाला विरोध करत कुटीर उद्योगांवर आधारित विकेंद्रित अर्थव्यवस्थेची मांडणी केली, ज्या अंतर्गत प्रत्येक गाव एक आर्थिक एकक म्हणून काम करेल. त्यांनी खादीला भारताच्या राजकीय आणि आर्थिक समस्यांवर एक अचूक उपाय मानले आणि त्यांनी आर्थिक क्षेत्रात स्वदेशीची कल्पना मांडली. गांधीजींचे असे मत होते की प्रत्येक देशाची अर्थव्यवस्था तेथील हवामान, जमीन आणि तेथील रहिवाशांचे स्वरूप लक्षात घेऊन ठरवली जावी आणि या गोष्टींच्या आधारे भारतासाठी कुटीर उद्योग विकसित केले जावेत. प्रणाली सर्वोत्तम आहे.

३. अनासक्तीचे तत्व

आर्थिक अन्याय आणि विषमता दूर करण्यासाठी गांधीजींचा आणखी एक विचार असा आहे की जीवनात संयमाचे तत्व अंगीकारले पाहिजे. सृष्टीसाठी जेवढे आवश्यक आहे तेवढेच निसर्ग स्वतःच निर्माण करतो, म्हणून प्रत्येकाला त्याच्या गरजेपुरतेच मिळते आणि अनावश्यक वस्तू गोळा करत नाहीत असा नैसर्गिक वितरणाचा नियम आहे, असे गांधीजींचे मत होते. गांधीजींच्या शब्दांत, “श्रीमंतांकडे साठवण्यासारखे बरेच काही असते ज्याची त्यांना गरज नसते, तर लाखो लोक उपाशीपोटी मरतात. जर प्रत्येक व्यक्तीने फक्त आवश्यक गोष्टी गोळा केल्या, तर कोणाचीही गरज भासणार नाही, मग प्रत्येकजण समाधानी होईल.

४. वर्ग सहकार्याची संकल्पना

आर्थिक क्षेत्रातील गांधीजींची आणखी एक कल्पना म्हणजे वर्ग सहकार्याची संकल्पना. गांधीवाद साम्यवादी तत्त्वज्ञानाच्या वर्गसंघर्षाच्या संकल्पनेवर विश्वास ठेवत नाही. मजूर आणि भांडवलदार यांचे हित परस्परविरोधी नसून ते एकच आहेत आणि त्यांच्याकडून सामूहिक प्रयत्नांच्या आधारे उद्योगाच्या विकासासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत, असे गांधीजींचे मत होते. अशा प्रकारे, गांधीवाद आर्थिक क्षेत्रात वर्ग सहकार्याची संकल्पना मांडतो. गांधीजींना वाटले की भांडवलदार वर्गाला संपवण्याऐवजी त्याची शक्ती मर्यादित करणे उपयुक्त ठरेल आणि हे काम कामगारांना उद्योगांच्या व्यवस्थापनात आणि व्यवस्थेत भागीदार बनवून केले जाऊ शकते.

५. ट्रस्टीशिपचा सिद्धांत

महात्मा गांधी आर्थिक विषमता संपवण्याच्या बाजूने होते, परंतु आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याच्या कम्युनिस्ट पद्धतीशी ते सहमत नव्हते, ज्या अंतर्गत श्रीमंतांकडून त्यांची संपत्ती बळजबरीने काढून घेणे आणि सार्वजनिक हितासाठी वापरणे असे म्हटले जाते. गांधीजींचे असे मत होते की कम्युनिस्ट व्यवस्था हिंसक असल्यामुळे उपयोगी पडू शकत नाही आणि भांडवलदार वर्गाचा पूर्णपणे नाश केल्यास समाज त्यांच्या सेवांपासून वंचित राहील. या संदर्भात गांधीजींचे असे मत होते की, जर सत्य आणि अहिंसेच्या आधारे वैयक्तिक मालमत्ता फायद्यासाठी घेता येत असेल तर ती केलीच पाहिजे. या संदर्भात गांधीजींनी विश्वस्तपदाचा सिद्धांत मांडला. याचा अर्थ असा की, श्रीमंत व्यक्तीने स्वतःला त्याच्या गरजेपेक्षा जास्त जमीन, मालमत्ता, कारखाने आणि विविध प्रकारच्या मालमत्तेचा मालक समजू नये, तर त्याला समाजाचा विश्वास किंवा ट्रस्ट समजून त्याचा वापर स्वतःच्या फायद्यासाठी न करता वापरावा. समाजाच्या कल्याणासाठी करा गांधीजींचे हे तत्व अहिंसेच्या विचारावर आधारित आहे. अपरिग्रह म्हणजे माणसाने त्याच्या जीवनावश्यक वस्तूपेक्षा जास्त काही जमा करू नये. जर कोणाकडे भरपूर संपत्ती असेल तर त्याने ती आपली न मानता ती देवाची आणि समाजाची समजावी. जगातील सर्व वस्तू देवाच्या मालकीच्या आहेत, मनुष्याला त्याच्या श्रम आणि गरजेनुसार त्याचा वाटा घेण्याचा अधिकार आहे. म्हणून, तो कोणत्याही प्रकारच्या मालमत्तेचा मालक नसून केवळ तिचा संरक्षक आहे.

महात्मा गांधीच्या विचारांची प्रासंगिकता ::

देशातील बहुसंख्य जनता प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष रीतीने ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहे. देशाची आर्थिक प्रगती कृषी ग्रामीण विकासावर अवलंबून आहे. कृषी ग्रामीण क्षेत्रातील उत्पादकता, गुंतवणूक, रोजगारनिर्मितीचे महत्त्व या संदेशातून गांधीजींनी अधोरेखित केले होते. त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे जर प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण झाले तर भारताला फार मोठा आर्थिक विकास साधणे शक्य होईल. शहरी भागातील विकासाची गंगा ग्रामीण भागापर्यंत

पोहोचवण्यासाठी आपण खेड्यांकडे गेले पाहिजे. ग्रामीण विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करण्याचे महत्त्व गांधींनी स्वातंत्र्यापूर्वीच सांगितले होते. खेड्यातील शेतकऱ्यांची उपासमारीच्या अवस्थेतून बाहेर काढावयाचे असेल तर त्यांच्यात शिक्षणाचा व इतर उपयोगी माहितीचा प्रसार करावा लागेल, असे गांधीजींचे म्हणणे होते. कृषीआधारित श्रमप्रधान उद्योगांचे महत्त्व गांधीजींनी ओळखले होते. याच सूत्राच्या आधारे आजही कृषी ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करून आपण बहुसंख्य जनतेचे दारिद्र्य नष्ट करू शकतो. 'चरखा' हे कुटिरोद्योगाचे प्रतीक आहे, असे गांधीजी म्हणत. चरख्यासारख्या सोप्या व स्वस्त यंत्रांद्वारे सूतकताई, विणकाम असे पूरक उद्योग शेतकऱ्यांनी सुरू करावेत, असे त्यांचे सांगणे असे. कमी भांडवलाच्या आणि जास्तीत जास्त रोजगार देणाऱ्या छोट्या-छोट्या उद्योगांद्वारे आजही ग्रामीण विकास शक्य आहे, हे आम्ही समजून घेतले पाहिजे. ग्रामीण भागात सामूहिक पशुपालन जास्त फायदेशीर असते, असेही गांधीजींचे मत होते. "स्वदेशी ही अशी भावना आहे; जी दूरवरचे क्षेत्र सोडून जवळच्या क्षेत्राचा उपयोग करण्याकरिता व त्याची सेवा करण्याकरिता आपल्याला उद्युक्त करते. स्वदेशीच्या या भावनेत त्या सगळ्या गोष्टींचा समावेश होतो, ज्यांचे भारतात उत्पादन होते वा होऊ शकते. गांधीजी म्हणतात, "आर्थिक समतेचा माझा अर्थ सर्व माणसांजवळ अगदी सारखा पैसा असावा असा नाही. याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीजवळ आपल्या गरजेएवढा पैसा असला पाहिजे." अनियंत्रित भांडवलशाहीतील नफेखोरी, संपत्तीसंचय, आर्थिक शोषण अशा सर्व अतिरेकी वैशिष्ट्यांना गांधीजींचा असलेला विरोध आज आपल्यालाही पाश्चिमात्य देशातील आर्थिक संकटांसारख्या धोक्यांपासून वाचवू शकतो. सत्य आणि अहिंसा यासारख्या शाश्वत मूल्यांच्या आधारे सक्षम समाज व देश निर्माण होऊ शकतो, यावर गांधीजींनी अढळ विश्वास ठेवला. या मूल्यांचे महत्त्व आजही कमी झालेले नाही.

संदर्भ सूची :

१. सुमन यशवंत, "महात्मा गांधीची विचार सृष्टी", साधना प्रकाशन, पुणे, २०१६, पृ. ४३
२. अग्रवाल दीपांशु, "महात्मा गांधी यांच्या आर्थिक विचारोंकी सार्थकता", राधा पब्लिकेशन, नई दिल्ली, २०११
३. धर्माधिकारी भाऊ, "गांधी विचार दर्शन", गांधी वाङ्मय प्रकाशन समिती १९६३,
४. भारत बाळासाहेब, 'गांधी विचार दर्शन', महाराष्ट्र गांधी स्मारक, गांधी भवन १९९४, पुणे,
५. दिव्य भारती न्यूज